

Församlingsspiritualitet i ett liturgiskt perspektiv

Bernice Sundkvist

Abstract

In this article I have focused on three main types of worship in the Evangelical Lutheran Church of Finland. The church has a long liturgical tradition and its liturgical services for Sunday worship and other divine services have been reformed, paying attention to both the tradition of the church and its changing context. The work of the Spirit is not excluded per definition by a fixed service. First, the formula allows scope for variation; but foremost, the Evangelical Lutheran theology interprets the work of the Spirit as an immediate inner work in and through external forms. Sunday worship engages the faithful members of the church. The service is ordered by the liturgical year and its spirituality emphasises the beliefs and values of the Christian tradition and the church. But worship cannot be interpreted as just a transmittal of information, the liturgy is structured as a dialogue between God and the congregation. One is in the presence of God, engaging all the thoughts and emotions in one's life. At the other end of the spectrum, are special services, such as baptism, confirmation, wedding ceremonies and funerals. In these, the emphasis is on life circumstances and the dimension of spirituality as a way of life. These situations are the reason for the ritual. The challenge here in shaping spirituality is to keep both existential questions and questions of faith together as an integrated whole. Between Sunday worship and the special services, we see worship models emerging that have special topics, such as Gloria Dei-masses, metal music masses and rainbow masses and so on. These also focus on spirituality as a way of life, but not from the point of view of the individual or a family, but through specific topics. This form of worship can help the congregation in communicating and serving special needs. The three main types of worship all try to integrate different dimensions of spirituality in their dialogue with God. They are part of the worship in the local congregation as a whole, but since the specific services are often attended by different people, they can be perceived as separate parts. The challenge is to maintain unity through the different dimensions of beliefs, values and ways of life, with harmonious spirituality within the congregation and its worship as the goal.

Inledning

Församlingsspiritualitet är ett mångfasetterat begrepp. En församlings spiritualitet utformas utifrån skiftande trosföreställningar och omständigheter i och utanför församlingen. Spiritualiteten är på ett grundläggande sätt bestämd av det specifika samfund eller den konfession som församlingen är en del av. Den är vidare påverkad av andliga och teologiska strömningar i sin historia och i sin samtid. Församlingens spiritualitet influeras också, mer eller mindre medvetet, av sin eller sina ledare. I den här artikeln är perspektivet liturgiskt. Jag vill klargöra hur församlingens spiritualitet gestaltas i gudstjänsten och orienterar mig i det följande fram mot en preciserad problemställning. Artikeln utgör en

bearbetning av ett konferensföredrag med samma tema vid en *nordisk fagkonferanse for praktisk teologi* i Oslo 13–14.6. 2013.

Jag har valt att utgå från gudstjänstfirande i min egen närkontext, *den evangelisk-lutherska kyrkan i Finland*, som är en folkkyrka till vilken ca 3/4 av landets befolkning hör. I denna kyrka firas gudstjänster med en fastslagen liturgi som har kyrkoåret som ledande princip. Olika gudstjänstordningar finns samlade i *Kyrkohandboken*, som godtas av kyrkomötet. I den ingår *Gudstjänstboken* (del I, med olika gudstjänstordningar) från år 2000, *Evangelieboken* (del II, med sön- och helgdagarnas texter och dagens bön) från 1999 och *Handboken för kyrkliga förrättningar* (del III) från 2004. Den nyaste *Gudstjänstboken* innehåller förutom formulär för högmässa och (prediko)gudstjänst också formulär för veckomässa och familjemässa samt tideböner. Den evangelisk-lutherska kyrkan förvaltar en gudstjänsttradition som går tillbaka, inte bara på reformationen, utan även, genom den, på den kristna kyrkans gemensamma liturgiska arv. (Se till exempel Cleve 2002:112, 123.)

Förståelsen av gudstjänstliturgi och spiritualiteten i denna vilar i teologiska förståelseramar. Ett par förklarande kommentarer till denna tradition torde vara på sin plats. För det första betyder en fastslagen liturgi inte att gudstjänst firas exakt enligt samma gudstjänstordning överallt i alla församlingar. Inom de grundläggande ordningarna för mässa resp. gudstjänst finns utrymme för en tämligen stor flexibilitet i lokalförsamlingens utgestaltning av olika moment. Grundstrukturen, ordningen, är ändå enhetlig och slår vakt om det teologiskt centrala och ger tillika en hög grad av igenkännande för den som deltar i olika församlingars gudstjänster. För det andra är det skäl att i en artikel om spiritualitet framhålla att enligt evangelisk-luthersk tolkning står en fast ordning inte emot tanken på Guds andes ledning och fria verkan i gudstjänsten. Det förstås så att Gud verkar direkt när Gud verkar genom medel, genom så kallade nådemedel. Guds ande är suverän, men ordet och sakramenten som yttre tecken uppenbarar att och hur Gud vill möta människan och förvandla henne inifrån. Genom ordet uppenbaras Guds löfte om frälsning och liv som skapar och uppehåller tro som en tillit till Gud. (Se till exempel Sundkvist 2001:199–230 med hänvisningar.)

När jag valt att lyfta fram hur spiritualiteten gestaltas i olika gudstjänster hänger det samman med en annan artikel jag skrev för ungefär ett år sedan och som väckte frågor i denna riktning. I ett samlingsverk om sk. specialgudstjänster i Borgå stift, *Från ökenmässa till hårdrock halleluja* (2013), var min uppgift att reflektera kring ”ordets förkunnelse i specialgudstjänster” (Sundkvist 2013:173–189; se även Borgå stift.) Fokus i nämnda artikel var alltså predikan. Men jag insåg snart att jag, för att kunna säga något om predikan, först måste klargöra hur det homiletiska rummet ser ut. Och jag märkte att det egentligen handlar om olika slag av spiritualitet inom liturgiska ramar. Denna unika dokumentation av hur sju olika specialgudstjänster firas runt om i det finlandssvenska Borgå stift visar på en nyansrikedom i fråga om spiritualitet. Denna variation inryms alltså trots att de vilar på en enda grundläggande gudstjänstordning.

I föreliggande forskningsbidrag, som fokuserar *församlingsspiritualitet i ett liturgiskt perspektiv*, fördjupar jag min påbörjade reflektion kring de huvudsakliga gudstjänsttyper som kan särskiljas i den evangelisk-lutherska kyrkan. Problemställningen kan preciseras så att jag frågar hur olika slags spiritualitet kan gestaltas i tre olika gudstjänsttyper. Struktureringen och beskrivningen bedömer jag som en viktig del av analysen, för att kunna tydliggöra tolkningsramar. Utifrån struktureringen har jag i den här studien valt att benämna gudstjänsterna *söndagsgudstjänst*, *kasualgudstjänst* och *temagudstjänst* och behandlar dem i tur och ordning för att avslutningsvis knyta ihop reflektionen kring de bilder av spiritualitet som jag tecknat inom dessa.

Spiritualitet

För att ta mig an dessa frågor är det nödvändigt att först precisera hur jag förstår *spiritualitet* i detta sammanhang. Det är som bekant ett svårdefinierat begrepp och det finns olika definitioner med olika betoningar. Ett grundläggande sätt att beskriva liturgisk spiritualitet är att som Pfatteicher i studien *Liturgical Spirituality* säga att spiritualitet är en *dialog*, en dialog som Gud inleder. Det liv som spiritualiteten föder kommer från Guds Ande. Spiritualitet innebär en respons i dialogen. Och den dialogen sker inte bara i gudstjänsten utan innefattar människors liv som kristna i världen. (Pfatteicher 1977:1–11.) Dialog är också ett centralt uttryck för det som händer i gudstjänsten, en tanke som jag senare ska förtydliga.

Alistair McGrath (1999:2) beskriver *spiritualitet* på följande sätt:

Spirituality concerns the quest for a fulfilled and authentic religious life, involving the bringing together of the ideas distinctive of that religion and the whole experience of living on the basis of and within the scope of that religion.

Enligt McGrath handlar det således om ett autentiskt religiöst liv, i vilket det religiösa innehållet och livserfarenheter hålls samman. Den *kristna* spiritualiteten har sitt specifika innehåll. McGrath talar om tre grundläggande element: ”a set of beliefs, a set of values and a way of life” (1999:2–3), alltså ett visst trosinnehåll, vissa värderingar och ett sätt att leva. (För en vidare bestämning och diskussion, se Wakefield 1996:361–363.)

De valda aspekterna är inte oproblematiskt uttryckta, men de fångar in för min reflektion intressanta perspektiv: å ena sidan församlingens tro eller det trosinnehåll och de värderingar som kommuniceras, å andra sidan medlemmarnas eller gudstjänstdeltagarnas livssituation och livserfarenheter och uttryck för dessa. Dessa aspekter är vägledande för mina frågor till olika typer av gudstjänst.

En aspekt som lyfts fram på senare tid, men som kan ses som en del av ”ett sätt att leva”, är kroppslighetens betydelse för spiritualiteten. Det är inte oviktigt om eller hur vi deltar med kroppen i gudstjänstens rum. Och spiritualiteten förkroppsligas i mötet med medmänniskor. (Wakefield 1996:362; Nynäs 2013:142–145.) Inte minst de ritualer som uppkommit i samband med större katastrofer visar människors behov att uttrycka sin upplevelse och sitt deltagande även genom kroppsliga handlingar. (*Disaster Ritual* 2003:30–40.)

Ett spektrum av spiritualitet i tre gudstjänsttyper

I det följande vill jag således förstå hur det som betraktas som Guds Andes liv och församlingens respons i dialog kan utformas på olika sätt i gudstjänster med en given gudstjänstordning. Hur markeras tro, värderingar och livssituation i gudstjänster? Jag vill visa på ett spektrum av spiritualitet som kommer till uttryck i olika typer av gudstjänst. Även om utgångspunkten är gudstjänster inom den evangelisk-lutherska kyrkan i Finland, tror jag att tankarna kan stimulera till en vidare reflektion kring spiritualitet och liturgi. Jag väljer ordet spektrum och associerar därmed till en kombination av färger som ligger i ett band intill varandra. Därmed visar jag på ”nyanser av gudstjänst” och ”nyanser av spiritualitet” i stället för att markera olikhet i gudstjänst.

Söndagsgudstjänsten

Med begreppet *söndagsgudstjänst* avser jag församlingens huvudgudstjänst. Om denna sägs i *Kyrkoordningen*, som är en del av lagstiftningen för Evangelisk-lutherska kyrkan i Finland, med bestämmelser om kyrkans verksamhet och förvaltning, att ”Högmässogudstjänst skall firas i församlingens kyrka under söndagar och kyrkliga helgdagar.” (2:2). Det hör till folkkyrkans karaktär att rikta sig till alla medlemmar och det uttrycks också i kyrkoordningen (2:1). I praktiken engagerar samtidigt söndagsgudstjänster närmast församlingens mera aktiva medlemmar, vilket kan utläsas av statistik som rör gudstjänstdeltagande. (*Utmanad kyrka* 2013:96–97.)

Den våg av gudstjänstförnyelse eller liturgisk förnyelse som svept fram också över de lutherska kyrkorna under 1900-talet, och särskilt efter Andra Vatikankonciliet, har betytt en tydlig fokusering på mässan och lett till ett klart ökat nattvardsfirande. Söndagsgudstjänsten är i en stor del församlingarna i Finland numera mässo, alltså gudstjänst med nattvard. (*Utmanad kyrka* 2013:104–105.) Även de teologiska motiveringar som lyftes fram i samband med gudstjänstförnyelsen betonar att gudstjänsten är *Gudsfolkets fest*, de döptas fest. (*Gudsfolkets fest* 1992:36.) Gudstjänstdeltagande förutsätter kristen fostran av församlingens döpta medlemmar, samtidigt som gudstjänsten kan ses som en del av denna inövning i tro.

När man försöker förstå det som sker i en evangelisk gudstjänst har en formulering från Luthers predikan vid invigningen av slottskyrkan i Torgau 1544 blivit klassisk: att Gud talar till oss genom sitt ord och vi med Gud genom bön och lovsång. (”Das unser lieber Herr selbs mit uns rede durch sein heiliges Wort, und wir widerumb mit jm reden durch Gebet und Lobgesang.” Luthers Werke, Weimarer Ausgabe 49: 588.) Gudstjänsten uppfattas således som en *dialog* mellan Gud och församlingen, mellan Gud och människan. Gudstjänstordningen och den liturgiska gestaltningen återspeglar denna tanke. (Cleve 2002:113; jämför Pfatteicher 1977:1–11.)

Trosinnehållet, läran, tar sig uttryck i gudstjänsten som ett varande inför Gud, inför en *närvarande* Gud. Detta varande gestaltas i en dialog mellan församlingen och Gud. Den kommer till uttryck i ord, i textläsningar och predikan, i böner och i församlingssång. I denna aktivitet innefattas även en dialog mellan liturgen eller predikanten och församlingen. En inre dialog hos individen väcks eller stimuleras. Formuleringarna i den verbala dialogen är till största delen givna i gudstjänstformuläret (som alltså ingår i handbok godtagen av kyrkomötet). Dialogen som uttrycksform signalerar att det handlar om något mera än förmedling av ett läromässigt innehåll och värderingar. Det är en kommunikation i relation, en tillitsfull relation.

I den liturgiska förnyelsen och de teologiska motiveringarna betonas också att gudstjänsten ska uppmärksamma sin *kontext*. Man har betonat att gudstjänsten måste vara sin uppgift trogen och beakta kyrkans kontinuitet, men samtidigt uttrycka sig ”med anknytning till tid och rum”. (*Gudsfolkets fest* 1992:60) *Kyrkohandboken* säger kort i *Till användaren* (2000:10) att det är ”skäl att beakta sådana faktorer som kyrkoåret, församlingens storlek och resurser samt den gudstjänstfirande församlingens åldersstruktur och aktuella situation”. Om livsfrågor sägs i betänkandet *Gudsfolkets fest* (1992:61) att gudstjänsten inte ska fjärmas ”från det dagliga livet, då församlingsborna kan komma dit med sitt liv och sina erfarenheter, sin tro och sina tvivel, sin aktuella nöd och sina tacksägelseämnen”.

I teorin finns således utrymme för att beakta elementet ”ett sätt att leva” utifrån den aktuella situationen. I praktiken *kan* söndagsgudstjänsten dock få en tämligen kontextlös prägel. Gudstjänstboken tillhandahåller ett formulär vars delar närmast är utformade med kyrkoåret som tolkningsprincip.

Kontexten blir i det ljuset närmast en av kyrkan själv skapad kontext för förståelse. Det innebär en utmaning i en tid då kyrkliga bruk ter sig allt mera främmande för de mindre kyrkvana deltagarna. Predikan är det moment som har en särskild möjlighet att hålla samman Guds ord och det konkreta livet här och nu.

En gudstjänst som firas utan särskilt beaktande av lyssnarnas livsfrågekontext får en hög tröskel. Den tilltalar de kyrkvana, men kan kännas främmande för mindre kyrkvana. (Jämför Eldebo 2005:57–61.) Språket är liturgiskt färgat och kräver en viss inövning. Spiritualiteten har primärt sitt fokus i det traderade *trosinnehållet* och kristna *värderingar*. Med mässan i centrum understryks en delaktighet i det heliga. (Jämför Dulles 2002 om kyrkan som *mystisk gemenskap* respektive *sakrament*.) Deltagarnas respons sker i färdigt formulerade böner och sånger i gudstjänsten och i den spontana inre dialog med Gud som kan förväntas uppstå eller upplivas. Responsen förväntas fortsätta i den vardagliga tjänsten för medmänniskor så som sändningsorden vid gudstjänstens avslutning bjuder: ”Gå i frid och tjäna Herren med glädje!”

Utifrån tanken på både en gudstjänst för alla och en gudsfolkets fest finns i folkkyrkans kontext en inbyggd spänning. Ju mera nattvardens roll betonas desto starkare markeras de troendes gemenskap. (Jämför Hagman 2013:163.) Diskussionen om en kyrka för alla och en kyrka av gemenskap och delaktighet måste relateras till frågor kring vad församlingsspiritualitet betyder eller kan betyda inom olika ecklesiologiska ramar.

Kasualgudstjänster

I den andra ändan av mitt spektrum finns casualgudstjänsterna, casualhandlingarna, de kyrkliga handlingarna eller de kyrkliga förrättningarna (med skiftande terminologi i de nordiska länderna). I den senaste gudstjänstförnyelsen i Finland fick dessa förrättningar en tydligare gudstjänstprofil och kan därför kallas *casualgudstjänster*. De är församlingens gudstjänster som firas med anledning av en speciell *händelse*, kasus, i medlemmarnas liv. Händelsen bestämmer också innehållet i firandet, åtminstone delvis.

I casualgudstjänsten är det fråga om olika *livsfaser*: ett barns födelse och kristna fostran, en relation som får sin bekräftelse och ett människoliv som avslutas med döden. Händelserna omges med riter utformade med särskilda formulär för dop, konfirmation, vigsel och begravning. Samtliga kan också firas som mässa. I fråga om casualgudstjänsten är det vanligen en eller flera församlingsmedlemmar som önskar en gemensam fest eller andakt. Denna riktar sig primärt till en del av församlingens medlemmar, även om det i och med gudstjänstkaraktären finns en önskan om att den skulle utgöra församlingens gemensamma fest och källa till bön och lovsång. (*Motiveringar* 2001.) I praktiken deltar närmast de som berörs av händelsen, men det är skäl att betona att de är öppna gudstjänster när de firas i kyrkan och ska i teologiskt hänseende inte betraktas som en privat ”service” för enskilda medlemmar.

Kasualgudstjänsterna utformas således i ett spänningsfält mellan det konkreta, levda livet och en kristen förkunnelse. *Kontexten* är självklart närvarande genom barnet som döps, de ungas liv, makarnas sammanlänkning av två livsberättelser och den dödes livshistoria. Dessa händelser ger gudstjänsten dess prägel. Den här kontexten understryker existentiella frågor i livets olika skeden. Man kan tala om ritual för olika livsfaser och därmed om övergångsriter, (Wagner-Rau 2000:114; Gräb 2006:10–14, 85–88) men man kan också betona behovet av livstydning (Aggedal 2009:14) och ny-

orientering (Bidstrup 2011:24, 148–152) i ljuset av kristen tro för dem som är involverade i händelsen.

I en folkkyrka ger dessa kyrkliga handlingar den bredaste kontaktytan till medlemmarna. År 2011 ordnades sammanlagt 124 000 kasualgudstjänster i den evangelisk-lutherska kyrkan i Finland. Denna siffra kan jämföras med 74 000 huvudgudstjänster, som jag återkommer till nedan. (*Utmanad kyrka* 2013:106–107.) En väl etablerad tradition har gett en tämligen låg tröskel till kasualgudstjänstens liturgiska rum. Kontextualitet i form av medverkan av deltagarna och beaktande av deras önskemål bidrar förmodligen till de kyrkliga handlingarnas starka fotfäste i folkets liv, trots sjunkande medlemstal i folkkyrkan.

Den starka markeringen av den existentiella kontexten, av människors sökande efter Gud i olika livsskeden, betyder att kasualgudstjänstens spiritualitet starkt knyts till dimensionen av ”ett sätt att leva”. Även den konkreta delaktigheten i olika förberedelsefaser och under gudstjänsten förstärker upplevelsen av delaktighet i ett handlande. Samtidigt kan *trosinnehåll* och *värderingar* inte tonas ner om man vill behålla gudstjänstkaraktären.

Ulla Morre Bidstrup använder tre infallsvinklar för sin undersökning av detta spänningsfält. Den första beskrivs sociologiskt som en spänning mellan familj och kyrka. Den andra är religionsteoretiskt orienterad och tar fasta på primär och sekundär erfarenhet av religion och den tredje utformas ritualteoretiskt utifrån begreppen självreferens och kanon. Om spänningen säger Bidstrup (2011:40) att den

... skal ikke overvindes. Den skal rummes og accepteres som forudsætning. Ikke for husfredens og medlemstallet skyld. Men fordi det er nødvendigt. Hvis ikke det selvreferentielle niveau samtidig har en kanon som ramme og reference, bliver det til tom (menneske)snak. Hvis ikke det kanoniske har en selvreferentiel sammenhæng at forbinde sig med bliver den til en uvedkommende teori og et utroværdigt postulat.

Detta citat visar på det spänningsfyllda spirituella rum som det är kasualgudstjänstens särskilda utmaning att tillvarata. Kasualgudstjänster kan förena det konkreta livet och existentiella frågor med en gudstro och utformas i en dialog inför och med Gud. Här tydliggörs den tolkning av ”gudstjänst” som Dietrich Rössler presenterat, nämligen att den ”framställer förbindelsen med vår livsgrund ... det som vi inte förfogar över”. (Rössler 1994:441.) I den gudstjänst som utgår från den konkreta situationen blir det på ett särskilt sätt naturligt att medvetandegöra livets förbindelse med den grund som människan inte kan behärska. Och gudstjänsten kan hjälpa deltagarna att tyda sina liv i ett vidare perspektiv och att orientera sig på nytt utifrån Ordet.

Temagudstjänster

Temagudstjänster (eller ”specialgudstjänster” eller ”alternativa gudstjänster”) kombinerar olika nyanser från mitt valda spektrum med början i söndagsgudstjänst och fram till kasualgudstjänst vid den andra polen.

Temagudstjänster är församlingsgudstjänster som är tänkta att komplettera söndagsgudstjänsten och beskrivs så av de aktivt involverade. (Se till exempel Sundkvist 2013:174.) År 2011 firades i Finland 74 000 gudstjänster, av vilka 44 000 utgjorde söndagens huvudgudstjänst och 30 000 ”andra gudstjänster”. En betydande del av ”andra gudstjänster” riktar sig till familjer, barn och unga. (*Ut-*

manad kyrka 2013:95–104.) Familjegudstjänster, eller gudstjänster för barn och unga, var också de första som fick eget formulär i handboken vid sidan av söndagens huvudgudstjänst. Trenden med ökande antal specialgudstjänster svarar mot den ökade kulturella och religiösa, eller spirituella, mångfald som präglar dagens samhälle.

Temagudstjänster kan firas som mässor eller som gudstjänster utan nattvard. Här finns utrymme för variation med ordet och bönen i centrum. (*Gudstjänstboken* 2000:123–129.) De har vanligen ett specifikt *tema* och de riktar sig till en grupp människor som berörs av detta tema. Temat kan ligga i den grupp man riktar sig till, till exempel metallmusikalskare eller regnbågsaktiva. Temat kan också skapas för den enskilda gudstjänsten. Det kan tas utifrån kyrkoåret, trosläran eller med anknytning till något som tolkas som ett behov hos församlingens medlemmar. Varje särskild temagudstjänst återspeglar således ett eget ”symboliskt universum” för att anknyta till Kari Syreenis hermeneutiska tolkningsmodell. (Syreeni 2013:124.)

Temagudstjänsten har gudstjänstens dimensioner av uttryck för gudstro, gudsrelation och dialog. Den utgår inte från enskilda församlingsmedlemmars specifika behov såsom livsfaser i kasualgudstjänster, men de kan ändå få en stark kontextuell prägel genom sitt tema. Sinsemellan kan olika gudstjänster förstås bedömas som mer eller mindre kontextuellt präglade. Exempelvis *ökenmässan*, som bygger på ökenfädernas erfarenheter och har kombinerats med svensk gudstjänsttradition, kan sägas följa gamla liturgiska mönster för gudstjänstfirande. Samtidigt betonas sinnenas upplevelser eller kroppslighet i spiritualiteten, som blir den mässans speciella erbjudande till människor med längtan efter något slags helhet. (Särs 2013:59–60, 71.) Ett annat exempel utgör mässan *Gloria Dei* i Vasa. Den följer gudstjänstformuläret och ofta även kyrkoåret i tema och predikan och liknar därigenom i hög grad den vanliga söndagsgudstjänsten, men man har satsat på mångspråkighet och *Gloria Dei* har blivit en mötesplats för deltagare från olika generationer och olika kulturer. (Stenlund 2013:111–114.) Sist i titeln *Från ökenmässa till hårdrock halleluja* placerades anspelnigen på metallmässan. Med denna mässa vill man tydligt bygga en bro till en samhällelig (sub)kultur och den vägen öppna för gudstjänstens innehåll. (Anderssén-Löf 2013:73–74.)

Även i de fall där temagudstjänsten är lik söndagsgudstjänsten är det ändå tydligt att den framsprungit ur upplevda behov som kunnat iakttas av en eller flera som arbetar med gudstjänst i församlingen. (Sundkvist 2013:173–174.)

När jag placerar temagudstjänsten mellan söndagsgudstjänst och kasualgudstjänster vill jag anknyta till en diskussion som förts inom praktisk teologi om kasualhandlingarnas roll. I ett mångkulturellt och mångreligiöst samhälle, där det inte längre är självklart med gemensamma värderingar kring frågor om att låta döpa sig eller sitt barn, bli konfirmerad eller gifta sig kyrkligt, förändras folkkyrkans kontaktyta till medlemmarna. Begravning utgör dock fortfarande en rit som de flesta kyrkans medlemmar vill ta del av, liksom även icke-medlemmar. I ljuset av den här förändrade verkligheten diskuteras nya former av kasualhandlingar som beaktar människors livsrytm eller årstidsrytm. (Se till exempel Wagner-Rau 2000:73–81; Bidstrup 2011:170–176.)

I den evangelisk-lutherska kyrkan i Finland skapades ett antal nya formulär i samband med senaste handboksrevision. Dessa *andakter*, som de kallas, kan ses som ett sätt att möta nya behov. Andakterna följer i stort sett formuläret för tidebön och kan beskrivas som en förenklad form av gudstjänsten. De får sin prägel av konkreta händelser såsom sjukdom, kris, skolstart, invigning av byggnader, med flera. De kan hållas som andakt med enskilda eller i kollektiv. (Se *Kyrkohandbok III* / del 3).

I temagudstjänsten kan den rituella aspekt som utmärker kasualgudstjänster tas till vara. (Mo-déus 2005.) I temagudstjänsten är det dock inte individens livshistoria som är i fokus, utan teman, existentiella frågor, som är aktuella för en viss grupp och på ett mera kollektivt plan. Individerna upplever temat på sitt eget sätt och får i gudstjänsten dela erfarenheter och kan få hjälp att bearbeta sina tankar och upplevelser på ett anonymt sätt. Om det här berättar en ung präst som engagerat sig i Metallmässan på ett enkelt och träffande sätt (Anderssén-Löf 2013:81–82):

För Metallmässan tror jag att det varit bärande att vi som arbetat med gudstjänsten så ärligt som möjligt försökt svara på frågorna: 'Hur låter min lovsång? Hur låter min bön?' [- - -] Det kanske låter egoistiskt att jag tar mig själv som utgångspunkt. Men jag tror att människor har en underskattad förmåga att identifiera sig med varandra. Jag tror inte heller att min upplevelse är unik. Den är min egen och den är personlig, men jag är också ett barn av min tid. Jag är inte ensam om min erfarenhetsvärld.

Temagudstjänstens syfte är således att ta fasta på det levda livet i en rituellt utformad dialog med Gud. Här finns samma utmaning som när det gäller kasualgudstjänster, nämligen att hålla samman trosinnehållet med det levda livet. Kanske är risken när det gäller temagudstjänster ännu större att andligheten kan komma att handla mera om vad människan vill ha, eller vad som kan klassas som trendigt i samtiden, och mindre om hur Gud vill möta människan och skapa dialog (Jämför Brodd 2012:47–51).

Avslutande reflektioner

Dessa tre huvudtyper av gudstjänst: söndagsgudstjänsten, kasualgudstjänsten och temagudstjänsten, uppvisar olika nyanser av spiritualitet. Gudstjänsten som mötesplats utformas som en dialog som har många dimensioner. Den mest synliga är dialogen mellan Gud och församlingen som kommer till uttryck i textläsningar och predikan, i böner och i församlingssång. I denna aktivitet innefattas även en dialog mellan liturgen eller predikanten och församlingen. En inre dialog hos individen väcks eller stimuleras. Gudstjänsten slutar dock inte där utan lever vidare så som sändningsorden säger: "Gå i frid och tjäna Herren med glädje". Eller som jag hört en präst förtydliga: "...tjäna Herren och varandra med glädje". Spiritualitet är ju inte enbart en känsla inombords utan omfattar även kroppen och får sitt utlopp i vardagen och blicken för medmänniskors behov.

I den mest "högkyrkliga" varianten av *söndagsgudstjänst* (i ena ändan av ett spektrum) kan mässan bli starkt bunden till formuläret, till Guds ord och till måltiden och vänder sig till individens inre och församlingens gemensamma fest. Trosinnehåll och tradition är bärande. En mera holistisk syn på människan och därmed på spiritualitet som även konkretiserar det levda livet kan bli undanskymd.

I *kasualgudstjänsten* (i den andra ändan av ett spektrum) anger barnets liv, parrelationen respektive sorgen grundtonen. Genom den konkreta livssituationen inkluderas existentiella frågor i gudstjänsten. Samtidigt förutsätter en *kristen* spiritualitet att den livsstyding och nyorientering som sker är förbunden med Guds ande och Guds ord.

Temagudstjänsten har drag från både söndagsgudstjänst och kasualgudstjänst. De beskrivningar som ingår i boken om specialgudstjänster i Borgå stift visar hur olika slags spiritualitet dessa gudstjänster i praktiken står för. *Ökenmässan* och mässan *Gloria Dei* verkar vara rätt traditionella mässor, men upptagna i en kontext där man sett behov av denna typ. Regnbågsmässor och metall-

mässor är klart orienterade utifrån ”ett sätt att leva” som normalt inte synliggjorts i församlingens gudstjänstliv.

Den kontextualitet som är casual- och temagudstjänsternas styrka är samtidigt en utmaning. En kontextualitet som innefattar en existentiell dimension förutsätter en kontinuerlig dialog mellan gudstjänstledaren/predikanten och gudstjänstdeltagarna. Han eller hon måste kunna lyssna till församlingen så som den faktiskt är, inte som ett ideal. Med det faktiska menar jag församlingen som människor som lever i världen med allt vad det innebär av frågor och tankar om hopp och modfällighet, ljus och mörker, liv och död, och så vidare. En fråga som har väckts hos mig i min forskning kring både predikan och gudstjänst är om gudstjänstdeltagare får ett meningsfullt rum också för det mörka och svåra i livet. I den del av handboken som innehåller andakter i olika livssituationer, liksom i arbetsgruppens motiveringar, betonas framför allt tacksägelse och lovprisning som respons på Guds tilltal. Men erfarenheten visar att de stora och glada stunderna i livet kan rymma dolda sorger och sorgen kan å andra sidan innehålla ljus och glädje. Är också gudstjänstens spiritualitet mångfasetterad så att deltagarna kan känna sig hemma? Den frågan arbetar jag vidare med i andra sammanhang. (Jämför Pembroke 2010:45–46.)

Jag har här presenterat tre gudstjänsttyper. Det är skäl att notera att de inte utesluter varandra. De är olika till sin karaktär och de har delvis olika funktion. Casualgudstjänsterna är förbundna med speciella händelser och kan inte firas utan dessa. När det gäller temagudstjänsterna visar boken *Från ökenmässa till hårdrock halleluja* att de som ordnar dessa specialgudstjänster vill komplettera, inte ersätta, söndagens huvudgudstjänst. Söndagens högmässa eller gudstjänst är, som också *Kyrkoordningen* och *Kyrkohandboken* anger, det centrala i församlingens gudstjänstliv. Frågan är om specialgudstjänsterna eller temagudstjänsterna ska betraktas som en inkörspport till församlingens liv eller som ett nödvändigt ont eller om de kan tänkas ha någon annan betydelsefull funktion. De som ordnar de finlandssvenska specialgudstjänsterna uttrycker gärna att dessa kan leda in i församlingens liv, till högmässan som centrum. Det handlar om hur man ser på språkets roll, på kommunikationens möjligheter och begränsningar, på musikens funktion samt på frågor kring deltagarnas delaktighet. (Portin 2013:237–242.)

Det finns en risk för att diskussionen kring gudstjänstfirande blir mera gudstjänstteoretisk och mindre själavårdsorienterad. Det senare perspektivet kan betyda att se att en temagudstjänst kan beröra frågor som inte får plats eller som inte kan få ett ändamålsenligt uttryck inom söndagsgudstjänstens ramar. Jag menar att temagudstjänsten kan fokusera mera specifika frågor kring både trosinnehåll och konkret livsorientering och därmed få en allmänt själavårdande funktion. Att fira gudstjänst på olika sätt kan vara en väg att möta de utsatta och dem som står utanför den innersta kretsen i församlingen. Att mötas kring livsfrågor kan vara ett sätt att öppna vägen för den grundläggande dialogen mellan Gud och människor. I det fallet kan temagudstjänsten närmast betraktas som ett komplement till söndagsgudstjänsten.

Församlingsspiritualitet i liturgiskt perspektiv har alltså fått en belysning utifrån grundtanken att Guds ande ger liv och att responsen utformas i gudstjänstens dialog. Den dialogen kan ta sig olika uttryck beroende på hur tonvikten faller på en skala från formulärets text med kyrkans heliga tid och rum i fokus till det levda livet och livserfarenheter som dras in i det heligas sfär. Gudstjänstens spiritualitet är inte oviktig, den förs vidare i församlingens liv i vardagen. Den problematik som jag här utgått ifrån under det omfattande temat *församlingsspiritualitet i ett liturgiskt perspektiv* kan på ett sätt tyckas självklar, men jag har ändå inte noterat någon studie som samlat och strukturerat på lik-

nande sätt. Det är min förhoppning att den här översikten kan inspirera till samtal om spiritualitet och gudstjänst.

Litteratur

Aggedal, J-O. (2009). *I glädje och sorg. Att välja de rätta orden vid vigsel och begravning*. Lund: Arcus.

Anderssén-Löf, M. (2013). ”Metallmässan. Hard Rock Hallelujah.” I F. Portin (Red.) *Från ökenmässan till hårdrock halleluja – specialgudstjänster i Borgå stift* (s. 73–92). Helsingfors: Fontana Media.

Bidstrup, U. M. (2011). *Fordi det skal prædikes på lørdag: Kasualierne som orienteringsritualer belyst med udgangspunkt i nyere tysk kasualteori*. Ph.d.-afhandling. Aarhus: Aarhus Universitet.

Borgå stift, hämtat (21.10.2013) från <http://www.borgastift.fi>

Brodd, S-E. (2012). ”Liturgy Crossing Frontiers: Interplay and Confrontation of Ecclesiological Patterns in Liturgical Change During the Twentieth Century.” I O. Bexell (Red.) *The Meaning of Christian Liturgy. Recent Developments in the Church of Sweden*. Cambridge: Eerdmans.

Cleve, F. (2002). ”Gudstjänst i dialog. Teologiska och liturgiska motiv bakom gudstjänstförnyelsen.” I jubileumsskrift utg. av 75-årsjubilerande Kyrkomusikerföreningen: *Kyrkomusiken – tidsenlig och tidlös* (s. 112–125).

Dulles, A. S.J. (2002). *Models of the Church*. (Orig. utg. 1974.) New York: Doubleday.

Gräb, W. (2006). *Religion als Deutung des Lebens. Perspektiven einer Praktischen Theologie gelebter Religion*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus.

Gudsfolkets fest, (1992). Delbetänkande. Handbokskommittén tillsatt år 1988 av den evangelisk-lutherska kyrkans i Finland kyrkomöte. Ev.-luth. kyrkans i Finland centralförvaltning: Serie A 1992:1. Helsingfors.

Hagman, P. (2013). ”Mässan och gemenskapen. Eller varför vi inte kan veta hur vi ska fira gudstjänst förrän efteråt.” I F. Portin (Red.) *Från ökenmässan till hårdrock halleluja – specialgudstjänster i Borgå stift*. (s. 160–172). Helsingfors: Fontana Media.

Kyrkohandbok I, (2000). *Kyrkohandbok I för den evangelisk-lutherska kyrkan i Finland. Gudstjänstboken*. Antagen av kyrkomötet den 12 januari 2000.

Kyrkohandbok II, (1999), *Kyrkohandbok II för den evangelisk-lutherska kyrkan i Finland. Evangelieboken*. Antagen av kyrkomötet den 8 maj 1999.

Kyrkohandbok III, (2004). *Kyrkohandbok för den evangelisk-lutherska kyrkan i Finland. Kyrkliga förrättningar*. Antagen av kyrkomötet den 8 november 2004.

Kyrkoordningen (1993) för Evangelisk-lutherska kyrkan i Finland, hämtat från [http://www.finlex.fi/sv/laki/ajantasa/1993/19931055?search\[type\]=pika&search\[pika\]=kyrkoordningen](http://www.finlex.fi/sv/laki/ajantasa/1993/19931055?search[type]=pika&search[pika]=kyrkoordningen)

McGrath, A. E. (1999). *Christian Spirituality. An Introduction*. Oxford: Blackwell.

Modéus, M. (2005). *Mänsklig gudstjänst. Om gudstjänsten som relation och rit*. Stockholm: Verbum.

Motiveringar, (2001). *Handbok för kyrkliga förrättningar*. Handboks-kommittén. Den evangelisk-lutherska kyrkans i Finland centralförvaltning: Serie A 2001:3.

Nynäs, P. (2013). ”Scener för samtida religiositet. Specialgudstjänster i skärningspunkten mellan pluralism och förenande upplevelser.” I F. Portin (Red.), *Från ökenmässa till hårdrock halleluja – specialgudstjänster i Borgå stift*. (s. 137–159). Helsingfors: Fontana Media.

Pembroke, N. (2010). *Pastoral Care in Worship: Liturgy and Psychology in Dialogue*. London & New York: T. & T. Clark International.

Pfatteicher, P. H. (1997). *Liturgical Spirituality*. Valley Forge: Trinity Press International.

Portin, F. (2013). ”Högmässan uppenbarar kyrkans uppdrag. Specialgudstjänster i relation till församlingens centrum.” I F. Portin (Red.), *Från ökenmässa till hårdrock halleluja – specialgudstjänster i Borgå stift*. (s. 225–246). Helsingfors: Fontana Media.

Post, P., Grimes, R.L., Nugteren, A., Petterson, P. & Zondag, H. (2003). *Disaster Ritual. Explorations of an Emerging Ritual Repertoire*. Leuven: Peeters.

Rössler, D. (1994). *Grundriss der praktischen Theologie*. 2. erw. Aufl. Berlin: de Gruyter.

Stenlund, G. (2013). ”Gloria Dei-mässa. En internationell gudstjänst i finlandssvensk miljö.” I F. Portin (Red.), *Från ökenmässa till hårdrock halleluja – specialgudstjänster i Borgå stift*. (s. 106–117). Helsingfors: Fontana Media.

Sundkvist, B. (2001). *Det sakramentala draget i Luthers förkunnelse*. Åbo: Åbo Akademis förlag.

Sundkvist, B. (2013). ”Vilken predikan? Om ordets förkunnelse i specialgudstjänster.” I F. Portin (Red.), *Från ökenmässa till hårdrock halleluja – specialgudstjänster i Borgå stift*. (s. 173–189). Helsingfors: Fontana Media.

Syreeni, K. (2013). ”Speciella rum för tolkning. Om specialgudstjänsternas hermenutik.” I F. Portin (Red.), *Från ökenmässa till hårdrock halleluja – specialgudstjänster i Borgå stift*. (s. 120–136). Helsingfors: Fontana Media.

Särs, G. (2013). ”Ökenmässa. Mässa för alla sinnen.” I F. Portin (Red.), *Från ökenmässa till hårdrock halleluja – specialgudstjänster i Borgå stift*. (s. 59–72). Helsingfors: Fontana Media.

Utmanad kyrka. Evangelisk-lutherska kyrkan i Finland åren 2008–2011. (2013). Tammerfors: Kyrkans forskningscentral.

Wagner-Rau, U. (2000). *Segensraum: Kasualpraxis in der modernen Gesellschaft*. (Praktische Theologie heute, Bd 50.) Stuttgart: Kohlhammer.

Wakefield, G. S. (1996). "Spirituality". I G.S. Wakefield (Red.), *A Dictionary of Christian Spirituality* (s. 361–363). 6. uppl. London: SCM Press.

Websidor

[http://www.finlex.fi/sv/laki/ajantasa/1993/19931055?search\[type\]=pika&search\[pika\]=kyrkoordningen](http://www.finlex.fi/sv/laki/ajantasa/1993/19931055?search[type]=pika&search[pika]=kyrkoordningen)

Bernice Sundkvist. TD, professor i praktisk teologi Teologiska fakulteten vid Åbo Akademi. Forskningsområden: predikan, själavård och gudstjänstliv. Publikationer: (2001) *Det sakramentala draget i Luthers förkunnelse*. Åbo: Åbo Akademis förlag. (Diss.), (2008) "Vom Himmel hoch - Från berättande till belärande berättelse." I S-Å. Selander & K-J. Hansson. (Red.) *Martin Luthers psalmer i de nordiska folkens liv*. Ett projekt inom forskarnätverket Nordhymn (s. 205–235). Lund: Arcus, (2008) "Ord som berör. Lyssnarens perspektiv på predikan." I H. Stenström (Red.) *Allvarligt talat. Om predikan* (s. 29–52). Stockholm: Verbum, (2010) "Om predikan som utmaning i mångfaldens kyrka." I M. Hytönen (Red.) *Jag tror? Gudstro på 2010-talet*. Synodalavhandling 2010 (s. 183–199). Tammerfors: Kyrkans forskningscentralers publikationer 111. E-post: bernice.sundkvist@abo.fi